

EŞ'ARİLİK: TEŞEKKÜLÜ, TARİHSEL GELİŞİMİ VE TEMEL GÖRÜŞLERİ

Prof.Dr. Mehmet ATALAN¹

1. Eş'arîliğin Tanımı

Eş'arîlik, İslam düşünce tarihinde özellikle IV./X. ve V./XI. yüzyıllarda Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşleri etrafında teşekkül eden kelâmî bir düşünce ekolüdür. Adını kurucusu kabul edilen Eş'arî'den alan bu mezhep, Ehl-i Sünnet kelâmının en önemli temsil biçimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Eş'arîlik, bir yandan Mu'tezile'nin aşırı akılcılığına, diğer yandan nassların zahirine aşırı bağlılık gösteren katı gelenekçi eğilimlere karşı orta bir çizgi geliştirme çabasıyla ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle Eş'arîlik, İslam inanç esaslarını hem naklî hem de aklî delillerle savunmayı amaçlayan sistematik bir Sünnî kelâm ekolüdür.

2. Eş'arîliğin Ortaya Çıktığı Tarihsel ve Entelektüel Ortam

II./VIII. ve III./IX. yüzyıllar, İslam düşünce tarihinde kelâmî tartışmaların en yoğun biçimde yaşandığı dönemlerdir. Bu süreçte, özellikle Abbasîler döneminde yabancı din ve kültürlerle ait eserlerin Arapçaya çevrilmesiyle birlikte Müslüman düşünürler yeni felsefî ve teolojik problemlerle karşılaşmışlardır. Mansûr ve Me'mûn dönemlerinde Yunan felsefesi ve tabiat ilimlerine ait eserlerin tercüme edilmesi, İslam dünyasında yeni düşünce biçimlerinin yayılmasına zemin hazırlamıştır.

Bu ortamda Mu'tezile, İslam'ın inanç esaslarını aklî yöntemlerle temellendirmeyi hedefleyen sistematik bir düşünce hareketi olarak öne çıkmıştır. Ancak Mu'tezile'nin akılcılığı, zamanla vahyin alanı ile felsefî aklın alanını büyük ölçüde özdeşleştiren bir noktaya ulaşmış; bu durum özellikle Allah'ın sıfatları, Kur'an'ın mahluk oluşu, insan fiilleri ve ilahî adalet gibi meselelerde yoğun tartışmalara yol açmıştır. Mu'tezile'nin Me'mûn döneminde resmî destek kazanması ve bazı görüşlerinin mihne politikası çerçevesinde zorla kabul ettirilmek istenmesi, İslam toplumunda ciddi bir tepkiye neden olmuştur.

Bu tepki, özellikle Ahmed b. Hanbel'in öncülük ettiği Hadis Taraftarları çevresinde belirginleşmiş; kelâm ve akıl yürütmeye karşı güçlü bir mesafe oluşmuştur. Böylece Mu'tezile'nin aşırı akılcılığına karşı, metne ve rivayete dayalı katı bir nassçılık ortaya çıkmıştır. Ancak bu kez de yalnızca zahirî yorumlarla yetinilmesi, İslam inançlarının entelektüel savunusunu zayıflatma tehlikesi doğurmuştur. İşte Eş'arîlik, bu

¹ Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi

iki uç eğilim arasında denge kurma ihtiyacının doğurduğu tarihsel ve fikrî zeminde teşekkül etmiştir.

3. Eş‘arîliğin Fikrî Arka Planı: Mu‘tezile’den Sünnî Kelâma

Eş‘arîliğin ortaya çıkışı, yalnızca Ebû'l-Hasan el-Eş‘arî'nin bireysel fikir değişimiyle açıklanamaz. Ondan önce İbn Küllâb, Hâris el-Muhâsibî ve Kalânîsî gibi bazı isimler, Sünnî çevrede kelâm yöntemini kullanarak inanç esaslarını savunma çabası içine girmişlerdi. Bu isimler, bir taraftan Mu‘tezile'nin aklî yöntemini tamamen reddetmemiş, diğer taraftan Hadis Taraftarlarının temsil ettiği Sünnî çizgiden ayrılmamaya çalışmışlardır.

Bu bakımdan Eş‘arîlik, doğrudan doğruya sıfırdan kurulmuş bir sistem değil; Küllâbî çizgide gelişen, kelâmı Sünnî akidenin savunusunda meşru gören bir eğilimin sistematikleşmiş biçimidir. Eş‘arî, Mu‘tezile’den ayrıldıktan sonra bu önceki birikimi devralmış, onu daha güçlü ve yaygın bir kelâm mektebi haline getirmiştir.

4. Ebû'l-Hasan el-Eş‘arî'nin Hayatı ve Fikrî Dönüşümü

Ebû'l-Hasan el-Eş‘arî, 260/873 yılında Basra’da doğmuş, 324/936 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir. Gençlik döneminde Mu‘tezile'nin önde gelen âlimlerinden Ebû Ali el-Cübbâî'nin öğrencisi olmuş ve yaklaşık kırk yaşına kadar Mu‘tezilî görüşleri savunmuştur. Daha sonra Mu‘tezile’den ayrılarak yeni bir fikrî arayış içine girmiştir.

Eş‘arî'nin Mu‘tezile’den ayrılma sebebi bazı kaynaklarda gördüğü rüyalarla açıklanmışsa da, bu dönüşümün sadece mistik tecrübelerle izah edilmesi yeterli görünmemektedir. Onun hocası Cübbâî ile yaptığı tartışmalar, özellikle Kur’an’ın mahluk oluşu, Allah’ın görülmesi ve insan fiilleri gibi konularda yaşadığı fikrî tatminsizlik, bu kopuşun daha derin bir teorik zemine dayandığını göstermektedir. Eş‘arî, Mu‘tezile’den ayrıldıktan sonra bir süre Basra’da kalmış, ardından Bağdat’a giderek burada fikirlerini yaymaya başlamıştır.

Her ne kadar el-İbâne adlı eserinde Ahmed b. Hanbel’in görüşlerini benimsediğini ifade etmişse de, daha sonra geliştirdiği sistemin Hanbelî çizgiden çok İbn Küllâb geleneğine yakın olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Eş‘arî'nin düşünce hayatı genel olarak iki döneme ayrılabilir: Mu‘tezilî dönem ve Mu‘tezile sonrası Küllâbî-Sünnî dönem. Eş‘arîlik adıyla kurumsallaşan sistem, esas itibarıyla ikinci dönemin ürünüdür.

5. Eş‘arî'nin Eserleri ve Mezhebin Sistemleşmesi

Eş‘arî, hem Mu‘tezilî olduğu dönemde hem de bu görüşlerden ayrıldıktan sonra çok sayıda eser kaleme almıştır. Günümüze ulaşan başlıca eserleri arasında Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, el-İbâne an Usûli'd-Diyâne, el-Lüma‘ ve İstihâsânü'l-Havz fi İlmi'l-Kelâm yer

almaktadır. Özellikle son eserinde, kelâm ilminin meşruiyetini savunmuş ve bu ilimle uğraşmanın dinî bakımdan sakıncalı değil, aksine gerekli olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Eş‘arî’den sonra mezhebin gerçek anlamda sistemleşmesi, öğrencileri ve takipçileri sayesinde olmuştur. Bu süreçte özellikle Ebû’l-Hasan el-Bâhilî, İbn Mücâhid et-Tâî, Bâkılânî, İbn Fûrek, Abdülkâhir el-Bağdâdî, İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, Gazzâlî, Şehristânî, Fahreddin er-Râzî, Âdudüddîn el-Îcî, Taftazânî ve Cürçânî gibi isimler mezhebin kurumsallaşmasında önemli roller oynamışlardır.

6. Eş‘arîliğin Tarihsel Gelişim Evreleri

Eş‘arîlik tarihsel süreç içinde önemli dönüşümler yaşamıştır. Genel olarak bu gelişim iki ana dönemde ele alınır. Birincisi, Gazzâlî öncesi mütekaddimîn dönemi, ikincisi ise Gazzâlî sonrası müteahhirîn dönemidir.

Mütekaddimîn döneminde Eş‘arîlik daha çok Mu‘tezile ve Bâtınîliğe karşı kelâmî mücadele yürütmüş, felsefeden görece bağımsız bir savunma dili geliştirmiştir. Müteahhirîn döneminde ise özellikle Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî ile birlikte felsefî kavramlar daha yoğun biçimde kelâma dahil edilmiş, böylece “felsefî kelâm” denilen yeni bir aşamaya geçilmiştir. Gazzâlî’nin tasavvufa açılması, Eş‘arî düşüncede ayrı bir kırılma noktası oluşturmuş; bundan sonra mezhep yalnızca kelâmî değil, aynı zamanda metafizik ve tasavvufî unsurlarla da iç içe gelişmiştir.

7. Eş‘arîliğin Coğrafi Yayılışı ve Siyasal Destek

Eş‘arîlik, IV./X. yüzyılın sonlarından itibaren önce Irak’ta, ardından Şam, Mısır ve Mağrib’de yayılmaya başlamıştır. Başlangıçta Hanbelî çevrelerin sert muhalefetiyle karşılaşmış, ancak Selçuklu veziri Nizâmülmülk’ün desteği sayesinde büyük bir güç kazanmıştır. Nizâmîye medreselerinin kurulmasıyla birlikte Eş‘arîlik, özellikle Irak, Horasan, İran ve Suriye’de güçlü bir ilmî zemin elde etmiştir.

Daha sonra Mağrib’de İbn Tûmert ve Muvahhidler, Mısır’da Selâhaddin Eyyûbî gibi siyasal aktörlerin desteğiyle Eş‘arîlik geniş coğrafyalarda etkili hale gelmiştir. Böylece mezhep, yalnızca teorik bir kelâm ekolü değil, aynı zamanda Sünnî dünyanın önemli bir resmî itikad geleneği haline gelmiştir.

Eş‘arîliğin Temel Görüşleri

8. Tevhid ve İlâhî Sıfatlar

Eş‘arîliğe göre Allah vardır, birdir, ezeldir ve hiçbir şeye benzemez. O cisim değildir ve sonradan yaratılmış varlıkların hiçbir niteliğiyle nitelenemez. Bununla birlikte Allah’ın zatıyla kâim ezeli sıfatları vardır. İlim, kudret, hayat, irade, kelâm, sem‘ ve basar

gibi sıfatlar gerçek sıfatlardır; ancak bunlar ne Allah'ın zatının aynıdır ne de ondan tamamen ayrı bağımsız varlıklardır.

Eş'arîlikte haberî sıfatlar da kabul edilir. Yed, vech, istivâ ve nüzûl gibi ifadeler, ilk dönem Eş'arîlerde genellikle "bila keyf" kabul edilmiş; sonraki Eş'arîlerden bazıları ise bunları te'vil etmiştir. Allah'ın kelâm sıfatı ezelîdir; Kur'an, mana olarak kadimdir. Okunan ve yazılan lafızlar ise yaratılmıştır. Böylece Eş'arîler, Mu'tezile'nin "Kur'an mahluktur" görüşünü reddetmişlerdir.

Tekvin sıfatı konusunda Eş'arîler, Mâturîdîlerden ayrılırlar. Onlara göre tekvin müstakil bir ezeli sıfat değildir; Allah'ın kudretiyle ilgili itibari bir yön olarak değerlendirilir.

9. Kozmoloji ve Nedensellik Anlayışı

Eş'arî kozmolojisinde evren, cevherler ve arazlardan oluşan hâdis bir yapıdır. Varlıkların devamı, Allah'ın onları sürekli yaratmasına bağlıdır. Bu anlayış, evrende bağımsız ve zorunlu bir nedensellik ilişkisini reddeder. Özellikle Bâkılânî ve Cüveynî gibi isimler, filozofların sebep-sonuç anlayışını eleştirerek bütün oluşların doğrudan ilahî kudretle gerçekleştiğini savunmuşlardır. Bu görüş, Eş'arîliğin metafizik yapısında ilahî kudreti mutlaklaştıran temel unsurlardan biridir.

10. Husn-Kubh ve İlâhî Fiiller

Eş'arîliğe göre bir şeyin iyi veya kötü oluşu akılla değil, şer'î hitapla bilinir. Akıl bağımsız olarak bir fiilin ahlâkî değerini zorunlu biçimde belirleyemez. Bu nedenle husn ve kubh şer'îdir. Allah'ın fiilleri bir hikmete veya gayeye bağlı olmak zorunda değildir; çünkü Allah yaptıklarından sorgulanmaz. Böylece Eş'arîlik, Mu'tezile'nin ilahî adalet ve hikmet anlayışına karşı daha mutlak bir ilahî irade vurgusu geliştirir.

11. İnsan Fiilleri ve Kesb Teorisi

Eş'arîliğin en tartışmalı görüşlerinden biri insan fiilleri meselesidir. Bu ekole göre yaratma yalnızca Allah'a mahsustur. İnsan fiilleri de dahil olmak üzere evrendeki her şey Allah tarafından yaratılır. Kul ise fiili yaratmaz; sadece onu **kesb** eder. Kesb, kulun fiile yönelmesi ve onu kendi tercih alanında üstlenmesi anlamına gelir.

Bu çerçevede fiilin iki yönü vardır: yaratma Allah'a, kesb ise kula aittir. Böylece Eş'arîlik, insanın sorumluluğunu tamamen ortadan kaldırmamaya çalışırken yaratmayı bütünüyle Allah'a nispet eder. Ancak bu teori, insan özgürlüğünü yeterince temellendirmediği gerekçesiyle hem dışarıdan hem de mezhep içinden eleştirilmiştir. Nitekim İsferyânî ve Cüveynî gibi bazı Eş'arîler, kulun sorumluluğunu daha güçlü açıklama arayışı içine girmişlerdir.

İstitaat anlayışında da Eş‘arîlik, kudretin fiille birlikte bulunduğunu savunur. Yani insan, fiili gerçekleştirdiği anda o fiile güç yetirir; öncesinde bağımsız bir kudret alanı yoktur. Bu görüş, teklif-i mâ lâ yutâk meselesinde de Eş‘arîliğin cebre yaklaşan yorumlarına zemin hazırlamıştır.

12. Nübüvvet

Eş‘arîliğe göre peygamberlik Allah’ın tamamen lütfuna dayanan bir kurumdur; Allah’a hiçbir şey vacip olmadığı için peygamber göndermek de O’na zorunlu değildir. Ancak fiilen peygamberler göndermiştir. Peygamberler, vahyin taşıyıcısı ve dinî hükümlerin bildircisidir. Onların doğruluğu mucize ile bilinir. Hz. Muhammed son peygamberdir ve en büyük mucizesi Kur’an’dır.

Peygamberlerin ismet sıfatı Eş‘arî gelenekte kabul edilmekle birlikte, bunun kapsamı ve zamanı konusunda mezhep içinde farklı görüşler vardır. Bazı âlimler ismeti peygamberlik sonrasıyla sınırlarken, bazıları nübüvvet öncesini de buna dahil etmiştir.

13. İman ve Amel

Eş‘arîliğe göre iman esas itibariyle kalbin tasdikidir. İkrar, imanın dünyevî hükümlere esas olan görünür boyutudur; amel ise imanın aslî unsuru değildir. Bu nedenle büyük günah işleyen kimse imandan çıkmaz; mümindir, fakat fasıktır. Onun ahiretteki durumu Allah’ın dilemesine kalmıştır. Allah dilerse affeder, dilerse cezalandırır.

Bu yaklaşım, Haricîlerin tekfirci tavrına ve Mu‘tezile’nin büyük günah işleyen kişiyi ara bir konumda gören görüşüne karşı geliştirilmiştir. Eş‘arîlik, bu meselede genel Sünnî çizgiyle uyumlu bir tutum sergilemiştir.

14. İmamet ve Siyaset

Eş‘arîliğe göre imamet, nass ve tayinle değil, seçim ve ittifakla gerçekleşir. İmamlar masum değildir. İmametın Kureyş’e ait oluşu aklen değil, naklen kabul edilir. Buna göre ilk dört halifenin sıralaması fazilet sırasını da ifade eder: Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali.

Hız. Ali ile savaşıların hata ettikleri kabul edilmekle birlikte, onların küfre düştükleri söylenmez; onlar müctehid olup içtihatıta hata etmiş kişilerdir. Bu yaklaşım, Eş‘arîliğin erken İslam tarihindeki siyasî ihtilafları itikadî tekfir düzeyine taşımayan mutedil tavrını yansıtır.

Sonuç

Eş‘arîlik, İslam düşünce tarihinde Mu‘tezile’nin akılcı kelâmına ve katı gelenekçi nassçılığa karşı geliştirilen Sünnî kelâmî sentezin en güçlü örneklerinden biridir. Ebû’l-Hasan el-Eş‘arî ile başlayan bu hareket, sonraki âlimlerin katkılarıyla sistemleşmiş;

kelâm, metafizik ve kısmen tasavvufî iç içe geçen geniş bir düşünce geleneğine dönüşmüştür.

Tevhid, sıfatlar, kelâmullah, insan fiilleri, iman-amel ilişkisi ve imamet gibi meselelerde geliştirdiği yorumlar sayesinde Eş'arîlik, Sünnî dünyanın önemli bir itikad çerçevesi haline gelmiştir. Özellikle Nizâmiye medreseleri ve çeşitli siyasal destek mekanizmaları sayesinde geniş coğrafyalarda etkili olmuş; klasik dönemde Ehl-i Sünnet düşüncesinin kurumsallaşmasında temel belirleyicilerden biri olmuştur.

Bununla birlikte Eş'arîlik, tarihsel süreç içinde sabit kalmamış; mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemlerinde farklılaşarak yeni kavramsal açılımlar geliştirmiştir. Bu yüzden Eş'arîlik, yalnızca bir mezhep tarihi konusu değil; aynı zamanda İslam düşüncesinde akıl, vahiy, insan özgürlüğü ve ilahî kudret arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğunu gösteren merkezi bir entelektüel gelenektir.